

Symetrie, dynamické symetrie, supersymetrie...

v mikrosvětě

Pavel Cejnar

cejnar@ipnp.troja.mff.cuni.cz

Ústav částicové a jaderné fyziky MFF UK, Praha

Nahoru, dolů, dokola – toť dráhy prvků.

Marcus Aurelius, 121-180 A.D.

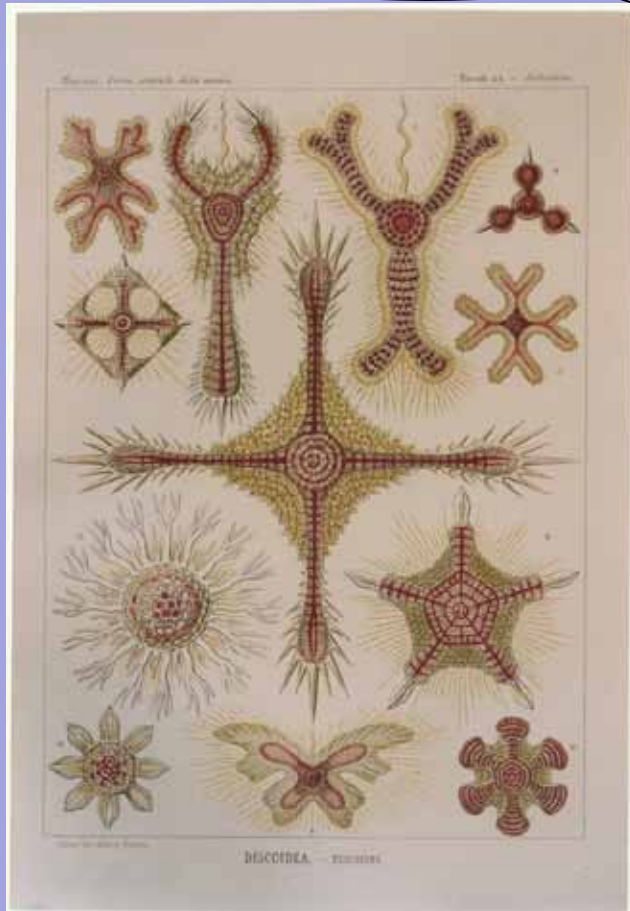
Příroda vytváří symetrie → Symetrie tvoří přírodu

1) Nejdůležitější fyzikální veličiny vyplývají ze symetrií

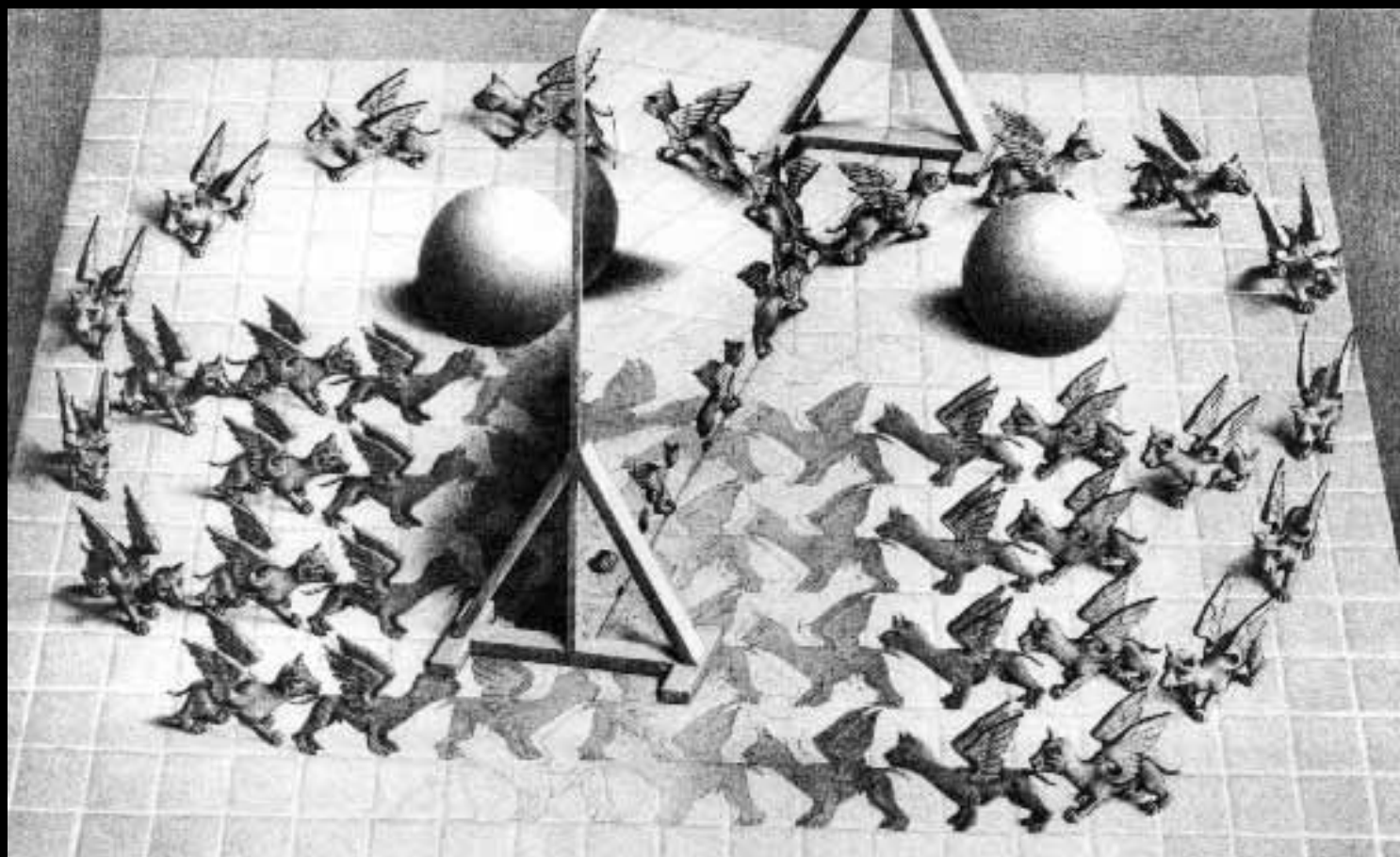
Teorém Noetherové: vztah mezi symetriemi a zákony zachování

2) Tvar fyzikálních zákonů je určen symetriemi

Typy částic v přírodě a způsob jejich interakce vyplývají ze symetrie

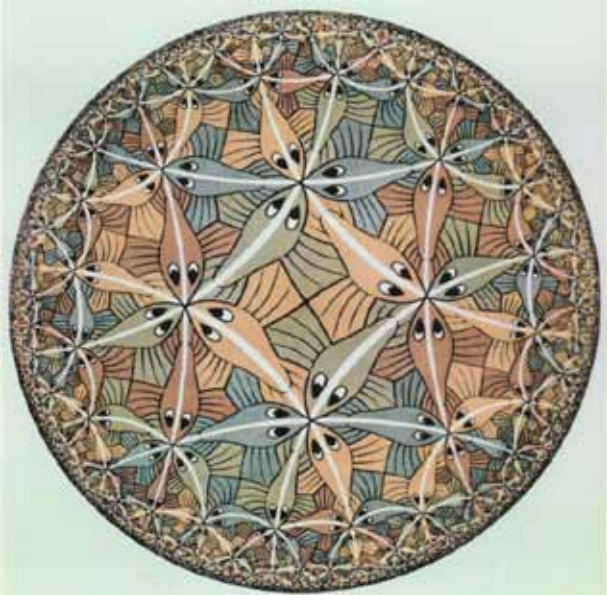

Symetrie v matematice a fyzice

Co je symetrie?

"A thing is symmetrical, if there is something that you can do to it, so that after you have finished doing it, it still looks the same as it did before you did it."

H. Weyl (1885-1955)

Matematika symetrií: teorie grup

Leonhard **Euler** (1707-1783), Carl Friedrich **Gauss** (1777-1855), Niels Henrik **Abel** (1802-1829), Évariste **Galois** (1811-1832), Walther von **Dyck** (1856-1934), Marius Sophus **Lie** (1842-1899), Élie Joseph **Cartan** (1869-1951), ...

Definice grupy:

Grupou nazýváme množinu

$$G = \{g_1, g_2, \dots\},$$

na níž je definována binární operace („násobení“)

$$(g_1, g_2) \mapsto g_3 = g_2 \circ g_1$$

s následujícími vlastnostmi:

$$1. \quad g_3 \circ (g_2 \circ g_1) = (g_3 \circ g_2) \circ g_1$$

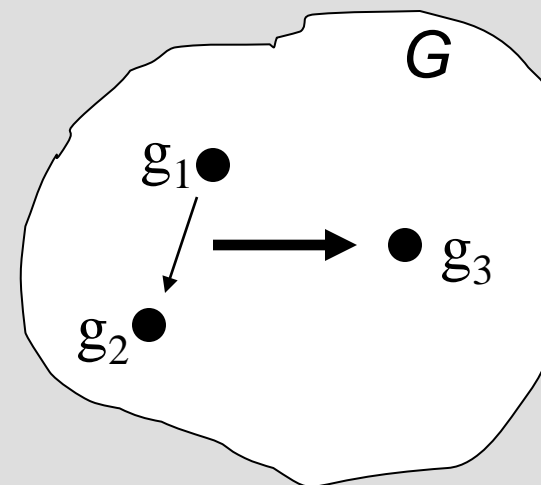
$$2. \quad g \circ 1 = 1 \circ g = g$$

$$3. \quad g^{-1} \circ g = g \circ g^{-1} = 1$$

(asociativita)

(existence jednotkového elementu)

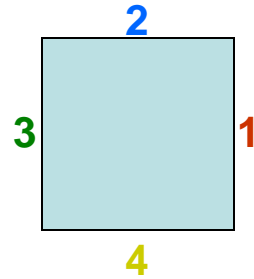
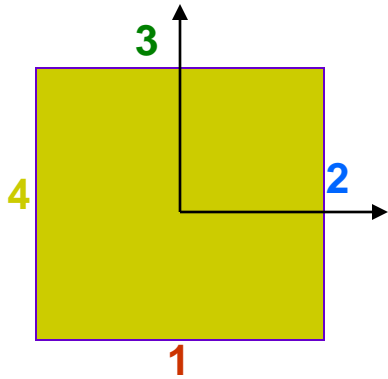
(existence inverzního elementu
pro každý element g)

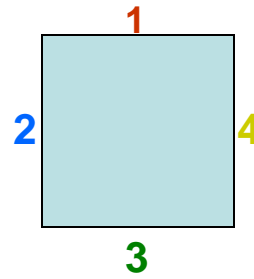
Mezi požadované vlastnosti nepatří komutativita !

Symetrie čtverce

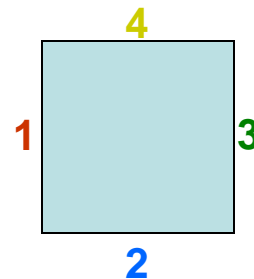
Cyklická grupa Z_4 (diskrétní)

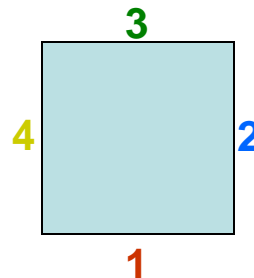
$$g_1 \equiv g(90^\circ) = g_3^{-1}$$

$$g_2 \equiv g(180^\circ) = g_2^{-1}$$

$$g_3 \equiv g(270^\circ) = g_1^{-1}$$

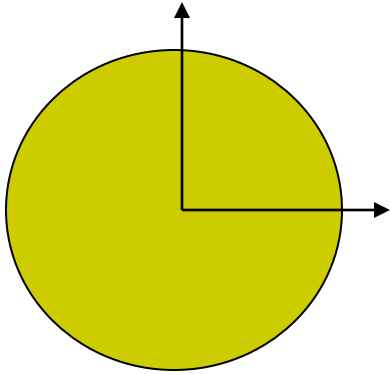

$$g_4 \equiv g(360^\circ) = 1$$

Otočení o úhel
 $\varphi = \text{násobek } 90^\circ$

Grupová operace:
skládání otočení

Symetrie kruhu

Unitární grupa U(1) (spojitá)

Sophus Lie (1842-1899)

Otočení o úhel
 $\varphi = [0^\circ, 360^\circ)$

Grupová operace:
skládání otočení

$$g^{-1}(j) = g(360^\circ - j)$$
$$g(360^\circ) = 1$$

Lieova grupa

↓
Algebra

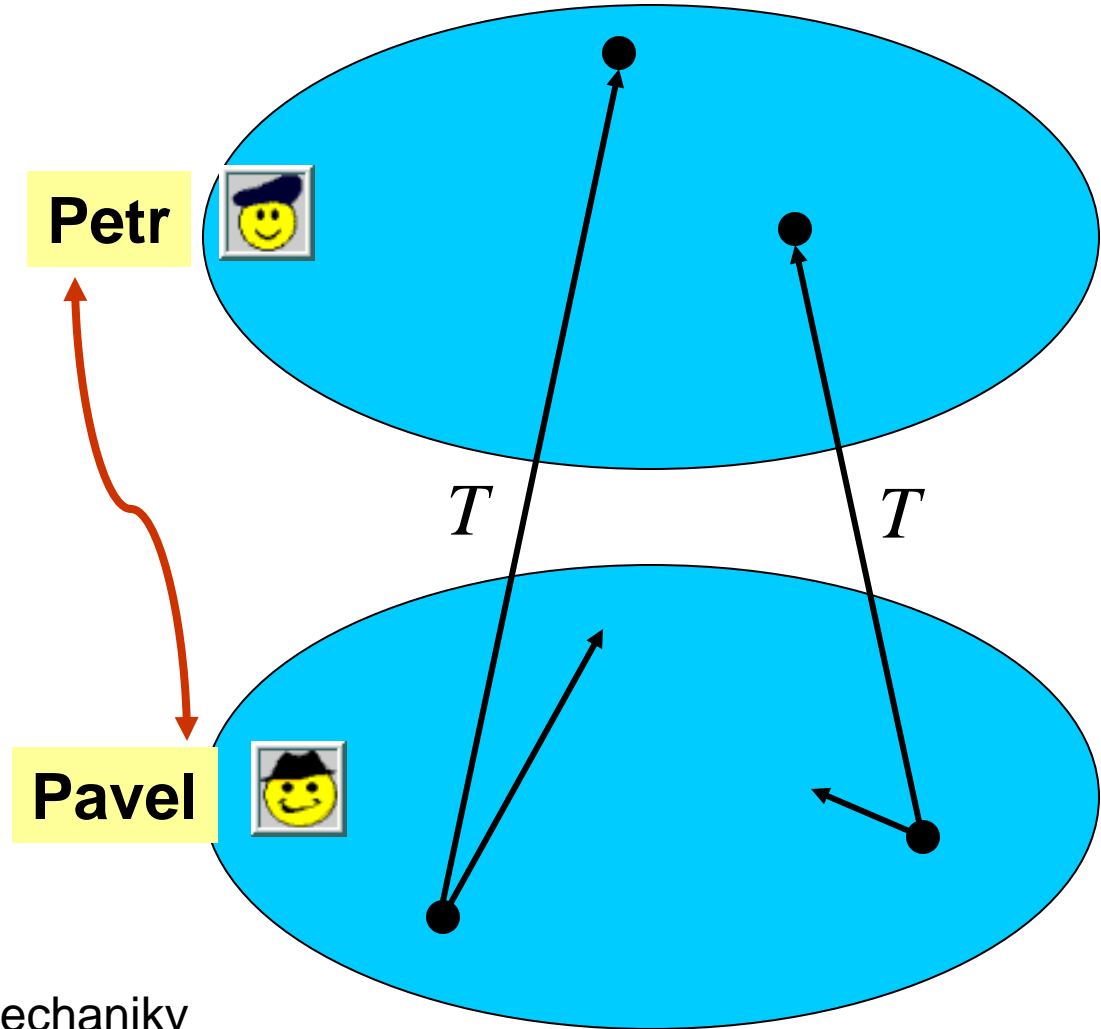
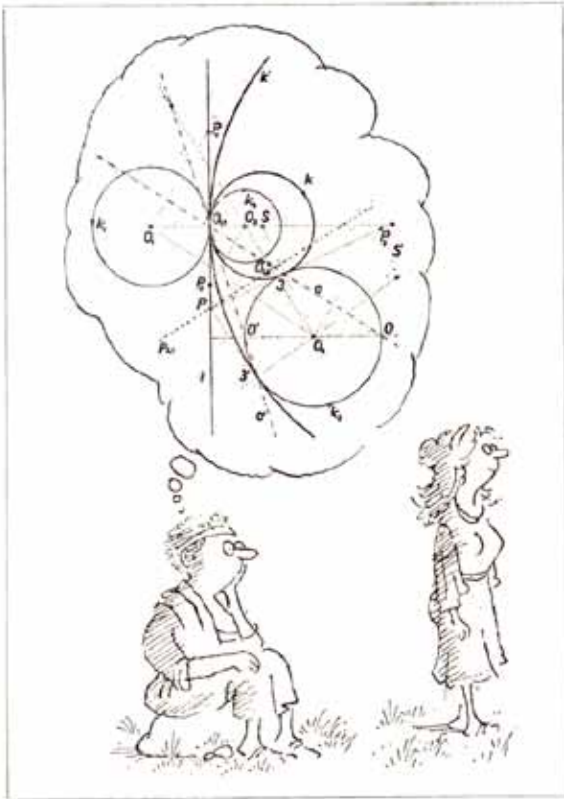
$$g(j_1, j_2, \dots) = e^{i \sum_k j_k G_k}$$

$$[G_i, G_j] = \sum_k a_{ijk} G_k$$

$$[a, b] = ab - ba$$

Transformace mezi vztažnými soustavami

Matematická reprezentace reality – stavový prostor

Fázový prostor klasické mechaniky
Hilbertův prostor kvantové mechaniky

Transformace mezi vztažnými soustavami

Matematická reprezentace reality – stavový prostor

Transformace pozorovatelných:

$$A' = T \times A \times T^{-1}$$

Symetrie systému vůči transformaci T

↳ nemění se hamiltonián H

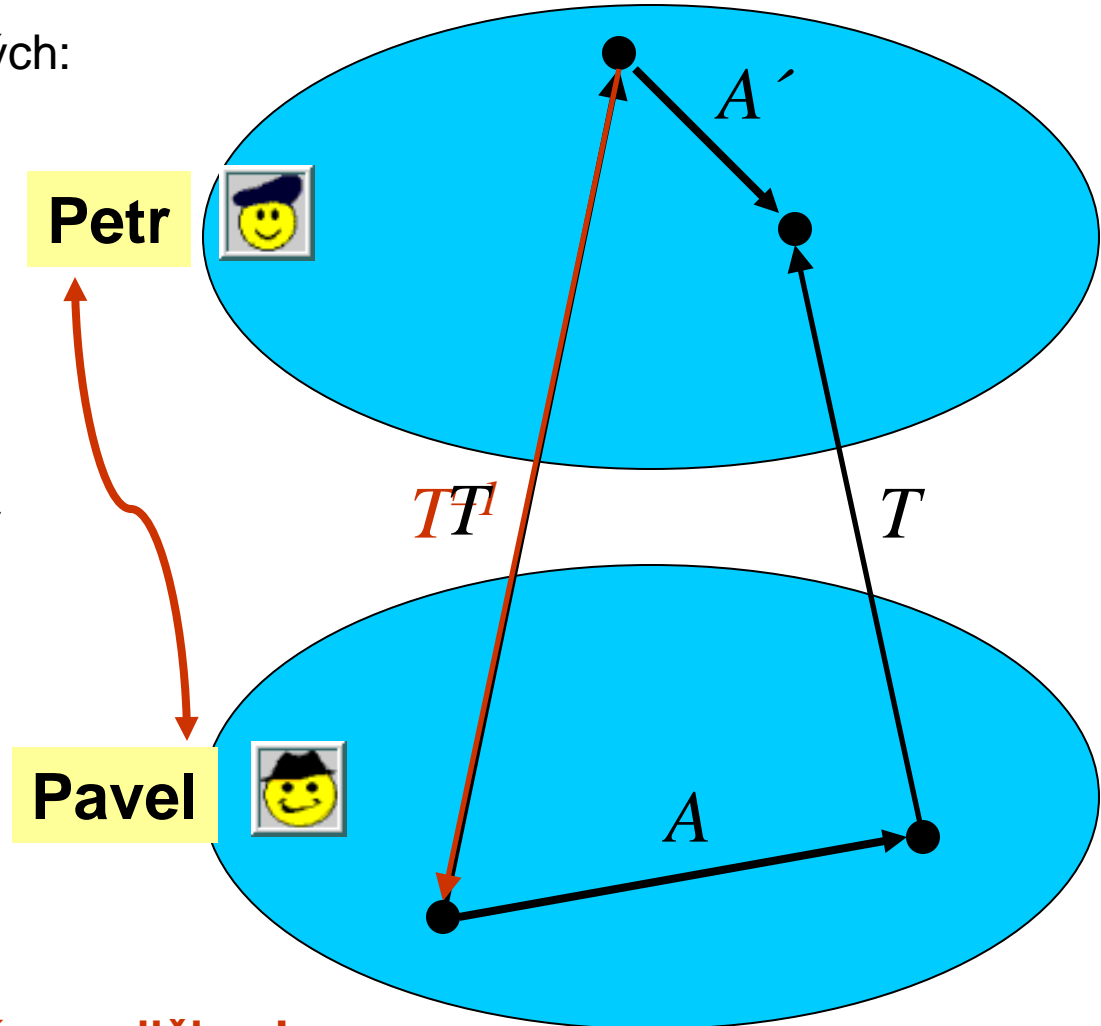
$$H' = H$$

$$T \times H \times T^{-1} = H$$

$$T \times H = H \times T$$

T komutuje s H

↳ **existence zachovávající se veličiny !**

Teorém Noetherové (1918)

Symetrie systému popsaná Lieovou
grupou s n spojitými parametry

β

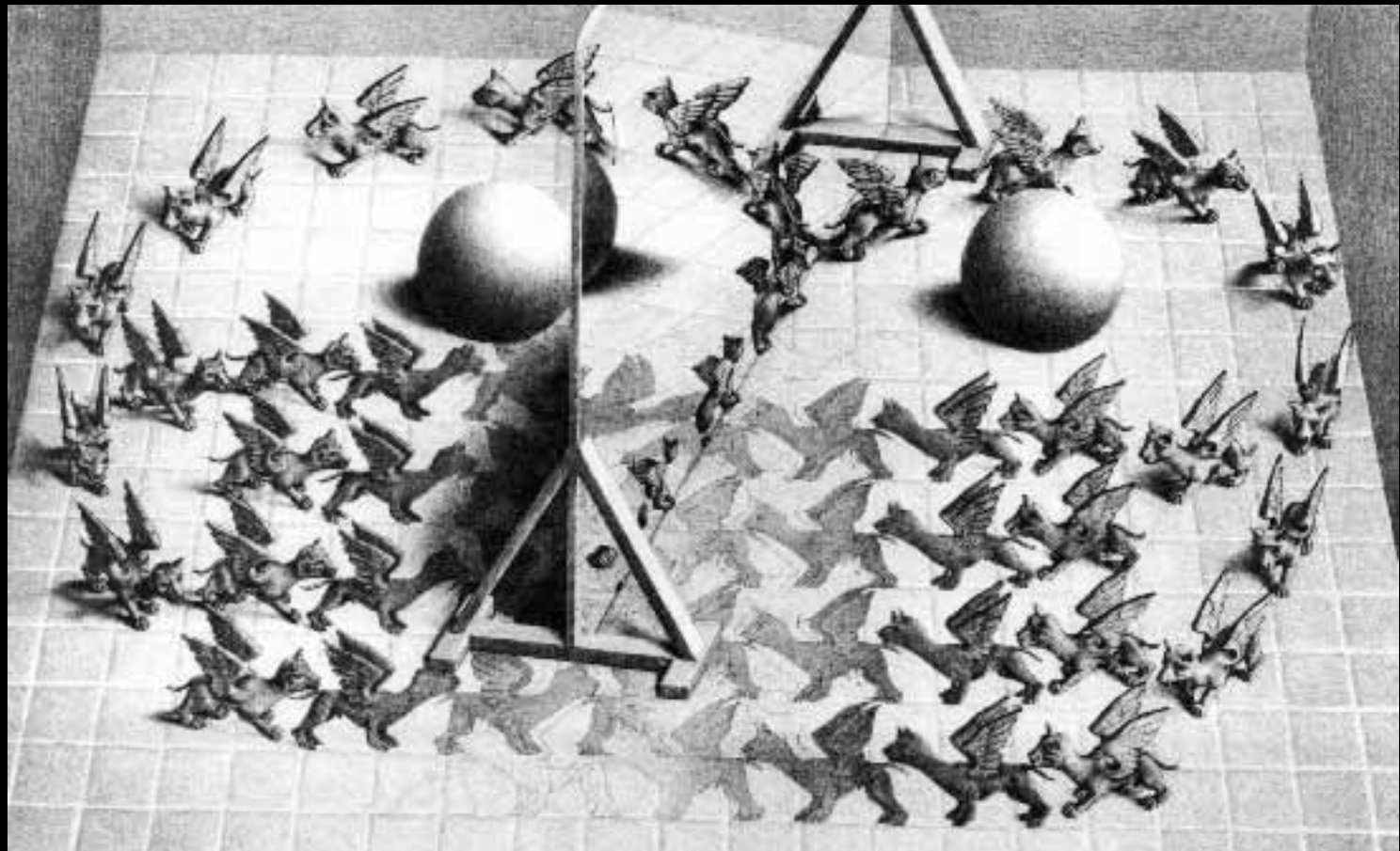
Existence n zachovávajících se
fyzikálních veličin

Emmy Noether (1882-1935)

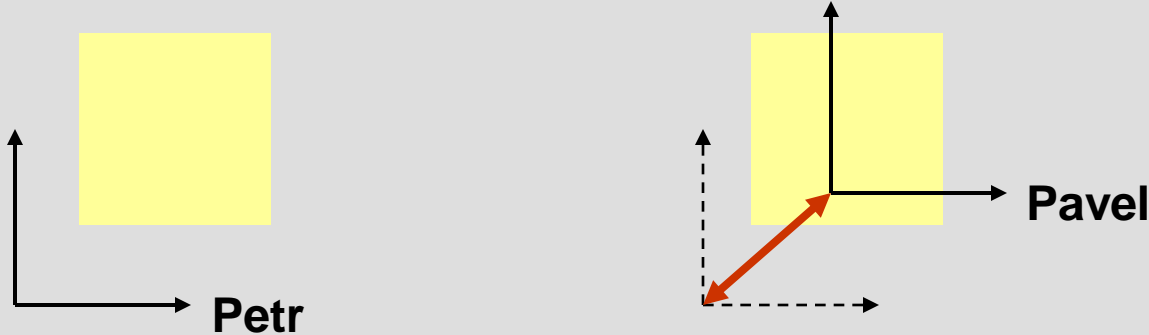
Typy symetrie ve fyzice

- Časoprostorové symetrie
- Paritní symetrie
- Kalibrační symetrie
- Dynamické symetrie
- Supersymetrie
- .....

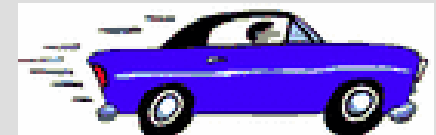
Časoprostorové symetrie

Typ transformace: posunutí v prostoru

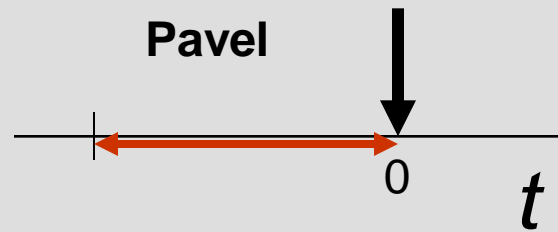
Zachovávaná se veličina: celková hybnost

$$p^0 (p_1, p_2, p_3)$$

Časoprostorové symetrie

Typ transformace: posunutí v čase

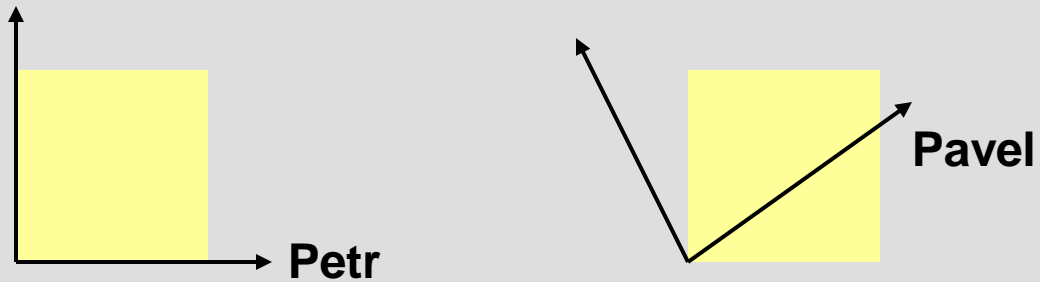
Zachovávající se veličina: celková energie

E

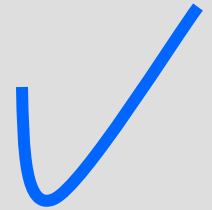
Časoprostorové symetrie

Typ transformace: rotace v prostoru

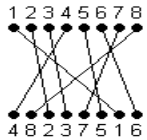
Zachovávající se veličina: celkový moment hybnosti

$$J^0 (J_1, J_2, J_3)$$

Prostorové rotace pro bosony a fermiony

Nerozlišitelné
kvantové částice

Bosony

(S.Bose, 1894-1974)

Fermiony

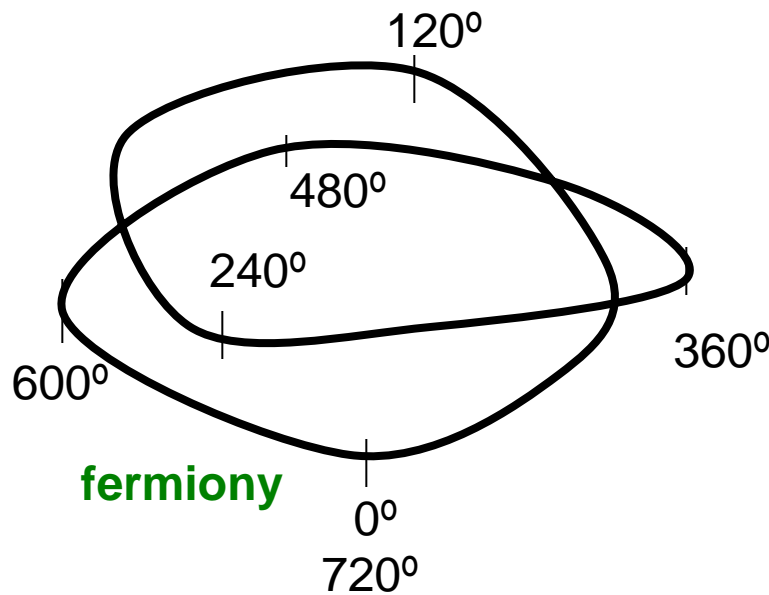
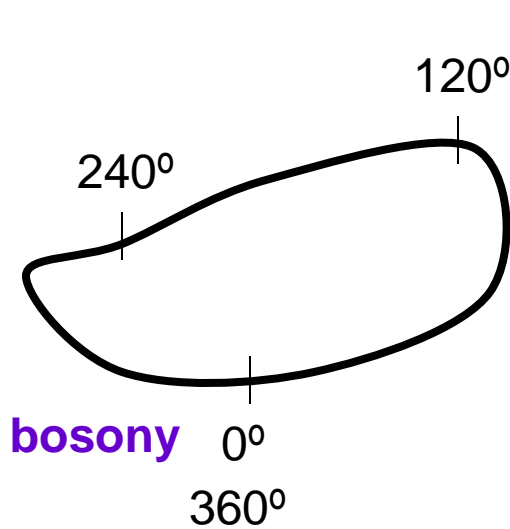
(E.Fermi, 1901-1954)

Symetrie vůči permutační grupě

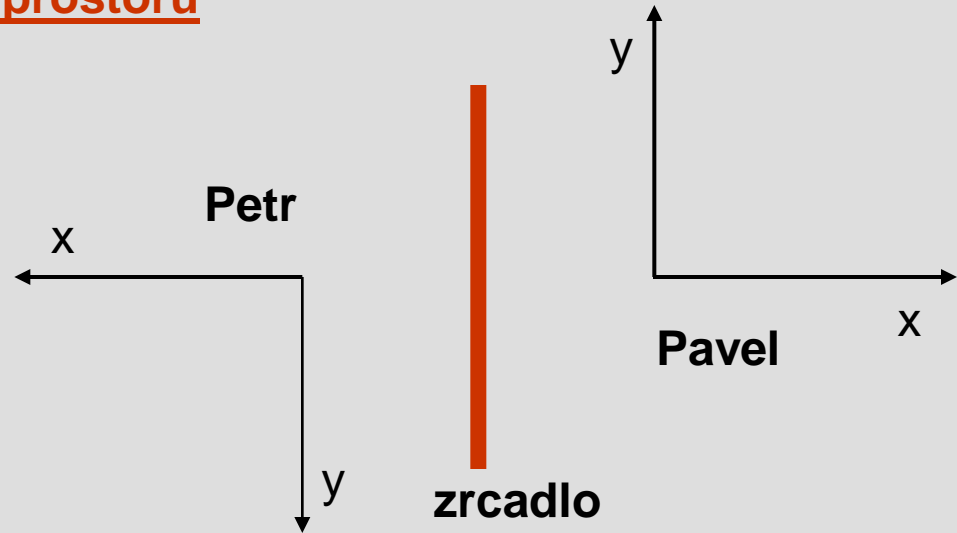
Bosony – vlnová funkce symetrická vůči záměnám

Fermiony – vlnová funkce antisymetrická vůči záměnám

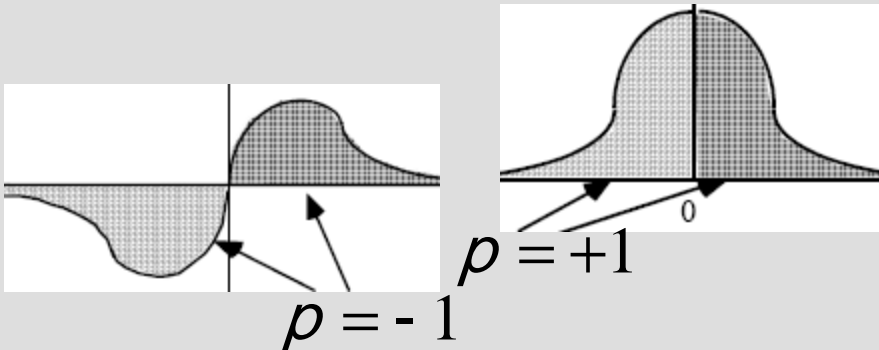

Časoprostorové symetrie

Typ transformace: inverze prostoru

Zachovávající se veličina: prostorová parita

$$\rho = +1$$

$$- 1$$

NE !!!

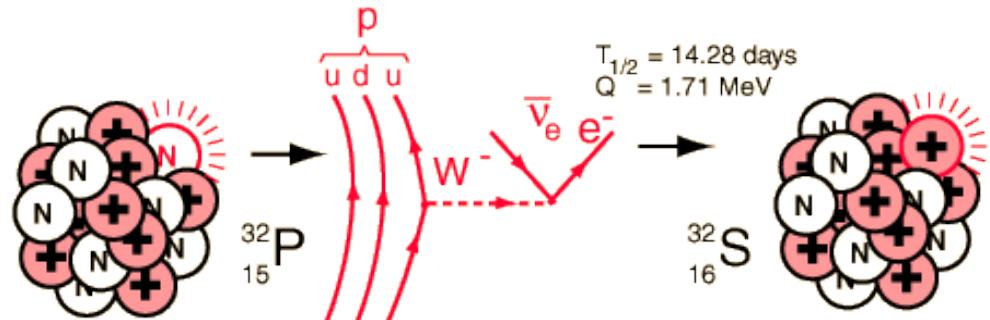
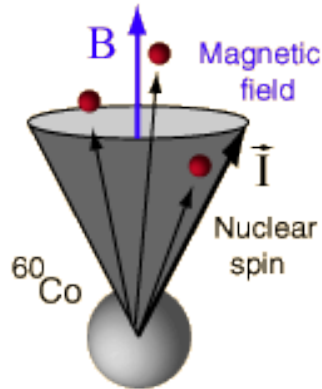
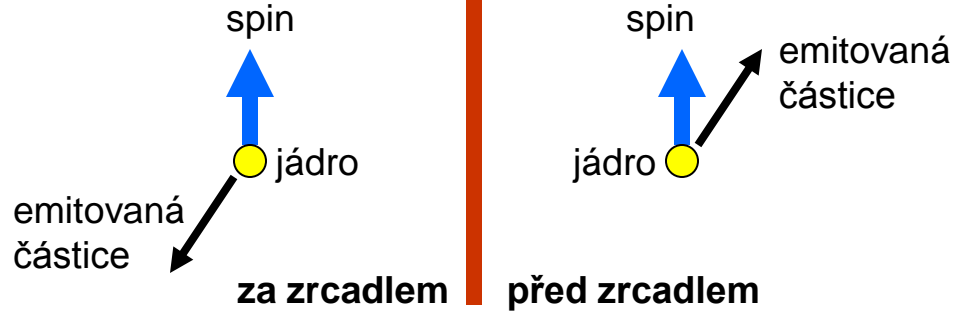
(pro slabé interakce)

C.S.Wu (1912-1997)

Experimentální detekce nezachování parity (1957)

Idea:

$T_{1/2} = 14.28$ days
 $Q = 1.71$ MeV

Rozpad beta

C ⁶	N ⁷	O ⁸	F ⁹
Si ¹⁴	P ¹⁵	S ¹⁶	Cl ¹⁷
Ge ³²	As ³³	Se ³⁴	Br ³⁵

Paritní symetrie

Typ transformace: inverze prostoru

NE !!!

Zachovávající se veličina: prostorová parita

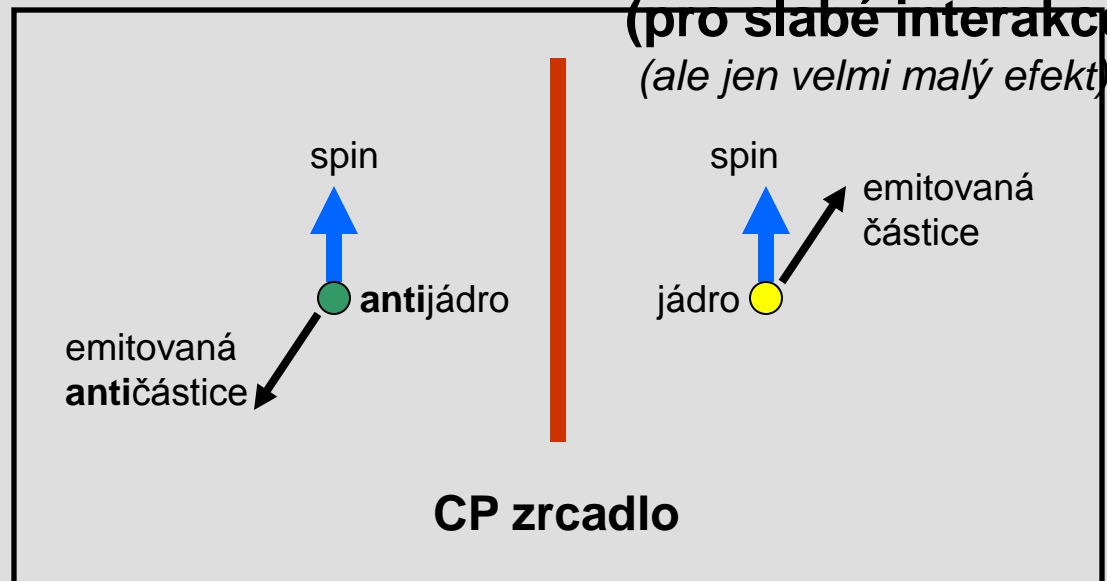
(pro slabé interakce)

Typ transformace: záměna částic za antičástice + inverze prostoru (CP)

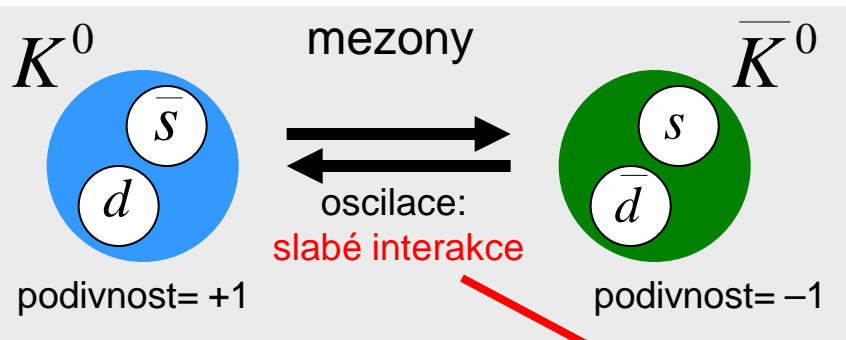
Zachovávající se veličina: kombinovaná (CP) parita

NĚ !!!

(pro slabé interakce)
(ale jen velmi malý efekt)

produkce: silné interakce

rozpad: slabé interakce

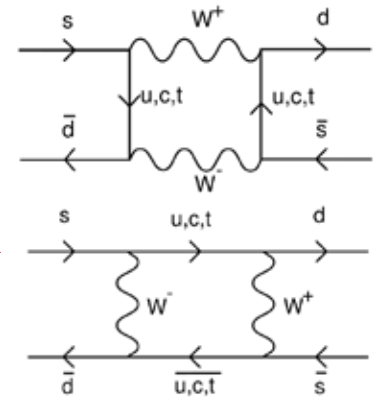
K^0 a $\bar{K}^0$ nemají určené hodnoty CP-parity:

$$CP|K^0\rangle = -|\bar{K}^0\rangle \quad CP|\bar{K}^0\rangle = -|K^0\rangle$$

K_1 a K_2 mají určené hodnoty CP-parity:

$$|K_1\rangle = \frac{1}{\sqrt{2}}(|K^0\rangle - |\bar{K}^0\rangle) \quad |K_2\rangle = \frac{1}{\sqrt{2}}(|K^0\rangle + |\bar{K}^0\rangle)$$

$$CP|K_1\rangle = +|K_1\rangle \quad CP|K_2\rangle = -|K_2\rangle$$

Při zachování CP by K_1 a K_2 odpovídaly stacionárním módům oscilací.

Také rozpady těchto módů zachovávají CP.

$$|K_1\rangle \text{ ® } pp \quad |K_2\rangle \text{ ® } ppp, pm, pen$$

$$t_s \gg 0.9 \cdot 10^{-10} \text{ s}$$

$$t_L \gg 5.2 \cdot 10^{-8} \text{ s}$$

$$t_{sc} \gg 3 \text{ cm}$$

$$t_{Lc} \gg 15 \text{ m}$$

Skutečnost: stacionární módy oscilací narušují CP:

$$|K_S\rangle \mu |K_1\rangle - \epsilon |K_2\rangle \quad |K_L\rangle \mu |K_2\rangle + \epsilon |K_1\rangle \quad \epsilon \gg 2.3 \cdot 10^{-3}$$

Proto se dají pozorovat také $\pi\pi$ rozpady mezonu K_L (45 eventů z 22700). Experimentálně potvrzeno 1964

1980 Nobelova cena

JW Cronin (1931-) VL Fitch (1923-)

Paritní symetrie

Typ transformace: inverze prostoru

NE !!!

Zachovávající se veličina: prostorová parita

(pro slabé interakce)

Typ transformace: záměna částic za antičástice + inverze prostoru (CP)

Zachovávající se veličina: kombinovaná (CP) parita

NE !!!

(pro slabé interakce)

(ale jen velmi malý efekt)

Typ transformace: záměna částic za antičástice + inverze prostoru

+ inverze času (CPT)

SNAD ANO ?

Typ transformace: inverze času

PRAVDĚPODOBŇNĚ NE ?

(pro slabé interakce)

(ale jen velmi malý efekt)

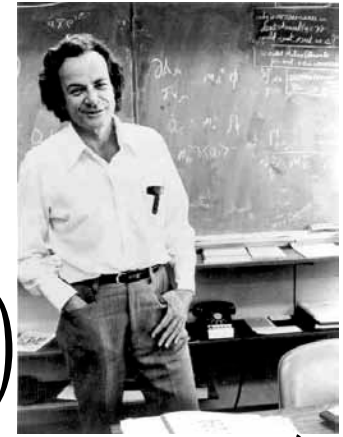
Proč svět není symetrický
vzhledem k CP zrcadlení?

Protože kdyby byl, tak by
se tomu neměl kdo divit!

**Narušení CP symetrie je pravděpodobnou příčinou
přebytku hmoty nad antihmotou v raném vesmíru.**

Kalibrační symetrie

Příklad: kvantová elektrodynamika (QED)

$$L = \left(i\hbar c \bar{\psi} \gamma^m \nabla_m \psi - mc^2 \bar{\psi} \psi \right) + \left(- \frac{1}{16\rho} F^{mn} F_{mn} \right) + \left(- q [\bar{\psi} \gamma^m \psi] A_m \right)$$

Popisuje pole elektronů a pozitronů

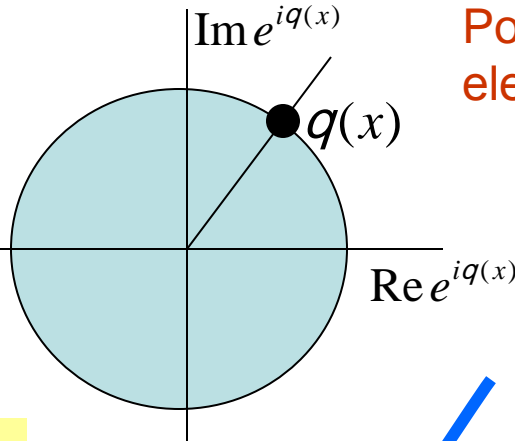
Popisuje pole fotonů $F_{mn} = \nabla_m A_n - \nabla_n A_m$

Popisuje **interakce** elektronů, pozitronů a fotonů

Požadavek symetrie vůči transformaci

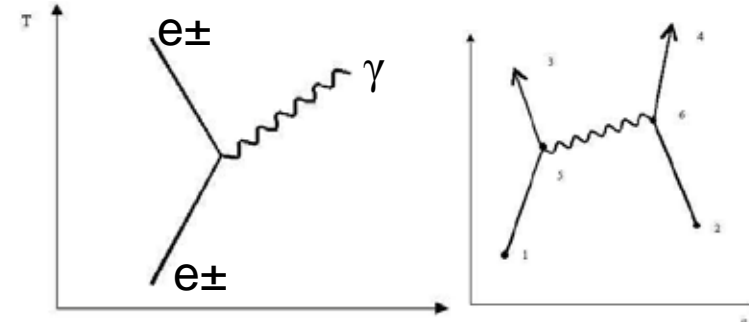
$$\psi \rightarrow e^{iq\alpha(x)/\hbar} \psi$$

Lokální U(1) symetrie pro pole nabitých částic

$$A_m \rightarrow A_m + \nabla_m \alpha$$

Kalibrační symetrie elektromagnetického pole

Zachovávající se veličina: **elektrický náboj**

Dynamické symetrie

Konkrétní fyzikální systémy mohou mít větší symetrie než jen zmíněné časoprostorové symetrie: $G_{\text{dynamika}} \supseteq G_{\text{časoprostor}}$

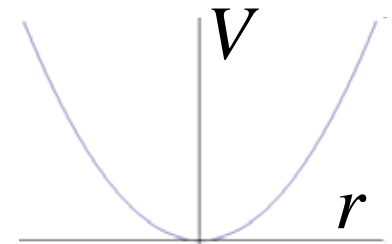
Příklad 1: Harmonický oscilátor

$$\dot{z} = \sqrt{\frac{k}{2}} x + \frac{i}{\sqrt{2m}} p \quad \mathfrak{h}$$

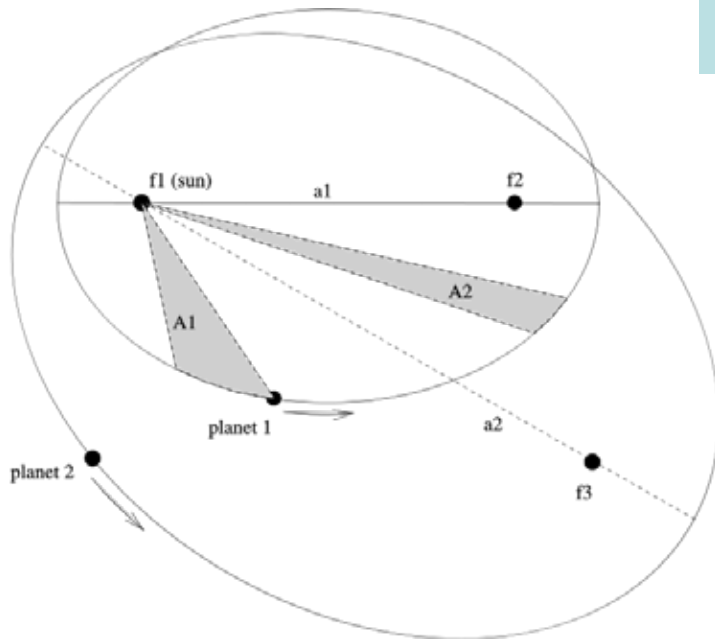
$$E = \frac{1}{2m} |p|^2 + \frac{k}{2} |x|^2$$

$$E = |z|^2$$

$$U(3) \hat{=} SO(3)$$

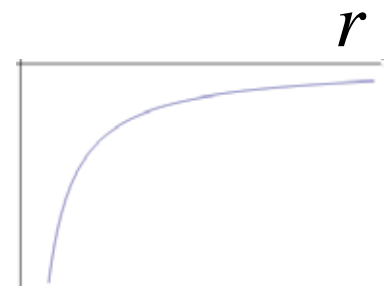

Příklad 2: Keplerův systém

$$E = \frac{1}{2m} |p|^2 - k \frac{1}{|x|}$$

$$SO(4) \hat{=} SO(3)$$

J. Kepler (1571-1630)

Budoucnost: **Supersymetrie?**

Bosony $[x,y]=z$

supergrupa / superalgebra

$z=\{x,y\}$ **Fermiony**

foton
gluon
Z, W...

selektron
sneutrino
skvark...

$[\text{sudý}, \text{sudý}] = \text{sudý}$
 $[\text{sudý}, \text{lichý}] = \text{lichý}$
 $\{\text{lichý}, \text{lichý}\} = \text{sudý}$

$\{\text{||}\mu\lambda', \text{||}\mu\lambda\} = \text{gnq}\lambda$
 $[\text{gnq}\lambda', \text{||}\mu\lambda] = \text{||}\mu\lambda$
 $[\text{gnq}\lambda', \text{gnq}\lambda] = \text{gnq}\lambda$

fotino
gluino
Zino, Wino...

elektron
neutrino
kvark...

Komutativitu porušují nejen elementy $g(\varphi)$, ale i proměnné φ :

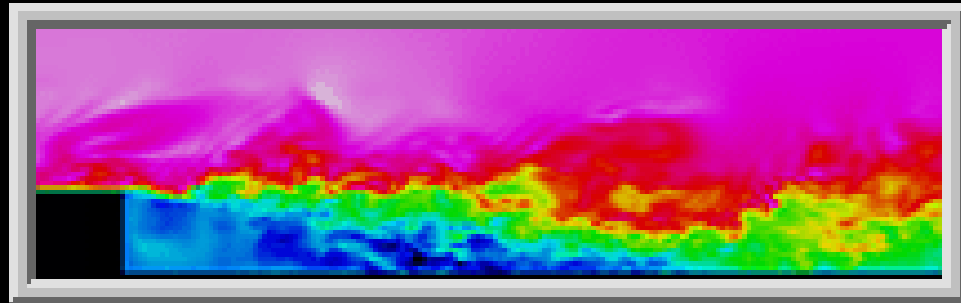
$j_1 \times j_2 = j_2 \times j_1$ obyčejné proměnné
 $f_1 \times f_2 = - f_2 \times f_1$
 $f^2 = 0$
 $j \times f = f \times j$

Grassmanovy proměnné

H.G.Grassmann (1809-1877)

Absence symetrie: Chaos?

Ne! I chaos má své skryté symetrie, svou matematiku. Možná ještě mnohem krásnější než „sphairos“!

Podle Empedokla (cca.490-430 př.n.l.) se reálný svět (*Cosmos*) rodí střetem světa dokonalého pořádku (*Sphairos*) se světem naprostého nepořádku (*Chaos*).

I had a feeling once about Mathematics, that I saw it all—Depth beyond depth was revealed to me—the Byss and the Abyss. I saw, as one might see the transit of Venus—or even the Lord Mayor's Show, a quantity passing through infinity and changing its sign from plus to minus. I saw exactly how it happened and why the tergiversation was inevitable: and how the one step involved all the others. **It was like politics.** But it was after dinner and I let it go!

Winston Churchill, *My Early life: 1874 - 1904*